

доступу : <http://www.kadrovik.ua/content/novii-perel-k-tipovikh-dokument-v-z-strokami-kh-zber-gannya>.

3. Рожков В.В. Номенклатура справ кадрової служби / В.В. Рожков // Довідник кадровика. – 2008. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kadrovik.ua/content/nomenklatura-sprav-kadrovo-sluzhbi>.

4. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. – Ст. 365.

5. Про затвердження Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку : Наказ Міністерства фінансів України від 24.05.1995 р. № 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95>.

6. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

7. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.

ЦИМБАЛЮК В. І.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри спеціальних
юридичних дисциплін
(Національний університет водного
господарства та природокористування)

УДК 340.6

ПРАВОВІ ТА МЕДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ ТРУПА

У статті розглянуто особливості огляду місця події під час виявлення трупа. Визначено порядок, методику та прийоми проведення цієї слідчої дії. Висвітлено дії слідчого на всіх етапах огляду місця події.

Ключові слова: огляд місця події, труп, слідчий, сліди.

В статье рассмотрены особенности осмотра места происшествия при обнаружении трупа. Определен порядок, методика и приемы проведения этого следственного действия. Освещены действия следователя на всех этапах осмотра места происшествия.

Ключевые слова: осмотр места происшествия, труп, следователь, следы.

The article reviews the features of the scene when the body was discovered. Defined procedure, methods and techniques of this investigative action. The known actions of the investigator at all stages of inspection of the scene.

Key words: viewing the scene, corpse, investigator, tracks.

Вступ. Проблемі огляду місця події в кримінально-процесуальній літературі приділено значну увагу. Зокрема, дослідженням цієї тематики займалися такі науковці, як О.Я. Баєв, О.М. Васильєв, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, Ю.Д. Федоров, І.М. Якимов та інші.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу тактико-криміналістичних особливостей проведення огляду місця події під час виявлення трупа.

Результати дослідження. Теоретично існує безліч варіантів, методів і прийомів огляду місця події. Вибір того або іншого з них залежить від багатьох обставин. Насамперед він визначається характером і площею території, яка має бути оглянута, а далі – характером злочину, а також іншими обставинами. Ми зацентруємо увагу на розкритті основних положень щодо огляду місця події з наявним трупом. Вибір методики огляду місця події здійснюється під час загального ознайомлення з місцем події. На цьому етапі слідчий визначає межі місця події та вузлових об'єктів. Одним із вузлових об'єктів є труп. У процесі ознайомлення з місцем події доцільно здійснити орієнтуючу й оглядову фотозйомку, зробити відеозапис. Здебільшого оптимальним вважається початок огляду місця події від трупа. За такого порядку огляду необхідно подбати про збереження слідів, вилучених від вузлової точки. Доцільним є рух від трупа за спіраллю. Однак за будь-якого напрямку руху під час огляду місця події необхідно дотримуватися правила двох стадій: спочатку здійснюється статичний огляд вузла, ділянки або всього місця події, а потім динамічний. На першій стадії виключається переміщення предметів та їх частин, на другій – предмети та їх частини можуть пересуватися з метою більш повного їх огляду [1, с. 88–89].

Необхідно звернути увагу на те, що огляд місця події в цілому та вроздріб повинен проводитися особисто слідчим. Інші учасники цієї слідчої дії лише допомагають йому. На жаль, на практиці доводиться зіштовхуватися з іншим. Фахівець-криміналіст, судовий медик та інші фахівці, якщо такі залучаються, самостійно здійснюють огляд місця події, а слідчий лише записує за ними результати цієї діяльності. Таке положення є прямим порушенням процесуального закону та здорового глузду. Огляд як єдине ціле розпадається на фрагменти, чим порушується єдність процесу пізнання речових наслідків події.

Отримана до огляду інформація та інформація, отримувана під час огляду, є підставою для висунування версій про досліджувану подію. Невисунування версій під час роботи на місці події призведе в підсумку до неякісного огляду, недоотримання інформації та надалі до зменшення шансів для швидкого розкриття й розслідування злочину. Як правило, на місці події висуваються стандартні версії в модифікації, що диктується конкретними умовами випадку.

Під час огляду трупа на місці події обов'язково повинні висуватися та за можливості перевірятися три головні версії про характер події, зокрема, що саме відбулося: вбивство, самогубство чи нещасний випадок. Неприпустимо навіть за найбільш, здавалося б, очевидних обставин свідомо виключати яку-небудь із цих версій. Практика свідчить, що учасники огляду, насамперед слідчий як особа, відповідальна за цю дію, прагнуть знизити енергозатрати з огляду місця події, намагаються сконцентрувати свої зусилля на роботі з однією із цих версій. Надалі за виникнення нових обставин, які виключать спочатку попередню версію, можливість повноцінно здійснити роботу з інших версій буде безповоротно втрачено. Відповідно, зникнуть шанси якісно розібратися в тому, що насправді відбулося. З жalem треба відзначити, що в такому випадку під час оглядів трупів на місці їх виявлення співробітники правоохоронних органів надають перевагу версіям про самогубство або нещасний випадок, що призводить до підвищення кількості латентних убивств і, відповідно, безкарності вбивць [2, с. 100–101].

Порядок огляду трупа на місці його виявлення як слідча дія регламентується насамперед статтею 238 Кримінального процесуального кодексу України, а саме:

«1. Огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта.

2. Огляд трупа може здійснюватися одночасно з оглядом місця події, житла чи іншого володіння особи з додержанням правил цього Кодексу про огляд житла чи іншого володіння особи.

3. Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причини смерті.

4. Труп підлягає видачі лише з письмового дозволу прокурора і тільки після проведення судово-медичної експертизи та встановлення причини смерті» [4].

Проаналізуємо етапи, за якими має проводитися огляд трупа. Відразу ж після прибуття на місце події судовий медик повинен переконатися в тому, що все необхідне для порятунку життя загиблого було зроблено та що допомогти загиблому вже неможливо. Особливо важливі такі дії судового медика в тих випадках, коли до нього на місці події медиків не було. Якщо ж до моменту його прибуття на місце події там була бригада швидкої медичної допомоги, то судовий медик лише констатує смерть, вивчаючи наявність її достовірних ознак [6, с. 70].

Під час огляду потерпілого насамперед варто перевіряти в людини наявність дихання й серцебиття. Найбільш точно дихання визначається за допомогою фонендоскопа в області яремної ямки на передній поверхні шиї в нижній її частині. Наявність серцево-судинної діяльності перевіряють шляхом промацування пульсації в зоні сонних артерій на лівій чи правій стороні шиї або в області інших великих артерій, які лежать близько до поверхні тіла.

Як найбільш ранні ознаки смерті, що свідчать про незворотні процеси в центральній нервовій системі, необхідно вивчити такі: а) ознака Білоглазова: під час здавлювання очного яблука з двох сторін у мертвої людини зіниця міняє свою форму, стає овальною або щілиноподібною замість округлої, у живої людини такого явища не спостерігається; б) рогівковий і кон'юнктивальний рефлекс: перевіряються шляхом дотику до рогівки ока краєм аркуша паперу або краєм шматочка тканини тощо, при цьому в живої людини спостерігається реакція змикання повік, у мертвої ця реакція відсутня; в) реакція зіниці на світло: у живої людини зіниця реагує на світло звуженням (для освітлення зіниці краще використати ліхтарик), у мертвої людини зіниця на світло не реагує.

Під час виявлення людей у стані переохолодження проведення зазначених вище тестів буває ускладненим. Показовим у цих випадках є метод визначення температури в прямій кишці. Зниження цієї температури нижче $+20^{\circ}\text{C}$ є достовірною ознакою настання смерті.

Не визначивши в потерпілих достовірних ознак смерті або виявивши хоча б слабкі ознаки життя, судовий медик, який прибув на місце події, зобов'язаний докласти всіх зусиль для проведення реанімаційних заходів, продовжуючи їх до прибуття швидкої медичної допомоги [7, с. 40–41].

Безпосередньо перед оглядом трупа необхідно сфотографувати його. Практика показує, що краще, якщо фотографування трупа проводить фахівець-криміналіст за участі судового медика. У цьому випадку фотознімки буде зроблено з потрібних напрямів, не пропустивши важливі деталі. Фотозйомку варто проводити з чотирьох боків за природного освітлення; якщо природного освітлення недостатньо, то перевагу варто надати фотографуванню за освітлення від постійних джерел світла в кількості не менше двох.

Перед фотографуванням трупа необхідно розмітити прилягаючу до нього площу спеціальними маркерами та масштабуючими предметами (таблички із цифрами й буквами, стрілки, масштабні лінійки тощо).

Паралельно з фотографуванням доцільно проводити відеозапис як статичних елементів місця події, у тому числі трупа, так і динаміки дій членів слідчої групи щодо цих об'єктів. Відеозйомку трупа необхідно виконати як мінімум із двох боків, бажано, щоб не залишилося незафіксованих поверхонь тіла загиблої людини. Для відеозйомки необхідне устаткування професійного класу з можливістю фіксувати макро- та мікрооб'єкти.

До обов'язків медичного експерта під час огляду місця події належать такі:

1) виявлення ознак, що дозволяють судити про час настання смерті, механізм утворення ушкоджень, інших обставин, важливих для справи;

2) консультування слідчого, а через нього – інших учасників огляду з питань, пов'язаних з оглядом трупа на місці його виявлення й подальшим його дослідженням;

3) надання слідчому допомоги у виявленні, фіксації, вилученні й упакуванні слідів біологічного походження;

4) виявлення й доведення до слідчого особливостей конкретного випадку, що мають значення для справи;

5) надання пояснень із приводу всіх здійснюваних ним дій.

Під час огляду трупа на місці його виявлення (на місці події) судовий медик зобов'язаний встановити, показати слідчому та сформулювати словесно для занесення до протоколу таку інформацію про труп (подано в тому порядку, у якому вона повинна отримуватися під час огляду трупа):

1) опис пози трупа, у тому числі положення голови й кінцівок, а також взаєморозташування трупа та інших об'єктів місця події;

2) опис предметів, що перебувають на трупі, безпосередньо біля нього й під ним, включаючи стан поверхні, на якій труп перебуває (ложе трупа);

3) опис одягу, у тому числі його стану, забруднення, ушкодження, а також предметів, що перебувають у кишенях, при цьому треба відзначити, що одяг не можна знімати, а можна лише розстібати та зрушувати;

4) характеристики статі, віку, зовнішності людини (такі як розвиток зовнішніх статевих ознак, виразність зморшок, складок, стан видимих зубів, статура, ознаки зовнішності, індивідуальні особливості будови тіла тощо);

5) стан ділянок поверхні тіла, у тому числі природних отворів, слизових поверхонь тощо;

6) наявність і стан ранніх трупних явищ (ступінь охолодження закритих і відкритих ділянок тіла; температура тіла, виміряна термометром; наявність, розташування, кольори, фаза розвитку трупних плям за допомогою натиснення на них відповідно до методики; ступінь розвитку трупного задубіння в різних групах м'язів; наявність і виразність підсихання ділянок тіла);

7) наявність і виразність явищ переживання тканин, таких як електрозбудливість м'язів, реакція м'язів на механічний вплив, знічні реакції. Такі дослідження проводяться у випадках, коли не відомий час настання смерті;

8) наявність і виразність пізніх трупних явищ, таких як гниття, муміфікація, скелетування, жировіск, торф'яне дублення, а також слідів впливу тварин, ознак вираженої дії вологи тощо;

9) наявність слідів-накладень на тілі трупа;

10) наявність ушкоджень на трупі, їх локалізація, обумовлені характеристики та інша інформація про них, яку можна отримати під час огляду на місці виявлення трупа;

11) наявність і характер запахів, що виходять від трупа;

12) виявляти й передавати слідчому для долучення як речові докази різні об'єкти, які перебувають в ушкодженнях і природних отворах трупа, при цьому слабо прикріплені до трупа та можуть загубитися під час його переміщення або транспортування [8, с. 136–137].

Важливим моментом, на який хотілося б звернути увагу, є те, що дослідження на трупі посмертних явищ під час огляду місця події повинне проводитися двічі: на початку та наприкінці огляду, насамперед це стосується виміру температури трупа. При цьому необхідно виміряти температуру повітря, що оточує труп, а за можливості – і його вологість.

Виявлення й вилучення слідів біологічного походження є ще одним важливим напрямом діяльності судового медика на місці події. Під слідами біологічного походження в криміналістиці й судовій медицині найчастіше розуміються сліди-нашарування речовин, які походять від тіла людини або щодо яких передбачається, що вони походять від

людини. Під час пошуку таких слідів можуть бути виявлені речовини, які мають походження від тварин або рослин, а також похідні неживої природи, за зовнішнім виглядом подібні до речовин біологічного походження.

Найчастіше на місці події можуть бути виявлені сліди крові, сперми, слини, сечі, калу, піхвових виділень, волосся, частки тканин тіла, а також інші речовини. Подібність до них можуть мати відповідні тканини від тварин, частки рослин, а також синтетичні й мінеральні речовини.

На місці події можуть бути добре видимі сліди біологічного походження; найчастіше такими виступають сліди крові, особливо у випадках, коли на трупі є множинні ушкодження або ушкодження в області великих кровоносних судин. Відсутність слідів крові за наявності на трупі ушкоджень свідчить переважно про те, що ушкодження заподіявалися не в цьому місці, а в іншому. Виявлення слідів біологічного походження здебільшого не викликає труднощів. Уважний огляд складових частин місця події дасть повне уявлення про такі сліди. Необхідно відзначити їх місцезнаходження, форму, розміри, взаєморозташування та розташування щодо трупа, зафіксувати їх фото- й відеоспособом, відзначити на плані та описати словесно в протоколі. За гарної фіксації фото- й відеоспособом їх опис у протоколі можна зробити коротким [9].

Вилучати всі видимі сліди, наявні у великій кількості, не потрібно. Доцільно взяти лише деякі з них. За більших розмірів слідів можна вилучити їх частково. Вилучати вибірково сліди необхідно таким чином, щоб для лабораторного дослідження потрапили сліди всіх варіантів зовнішнього вигляду з різних ділянок місця події.

Багато речовин біологічного походження утворюють слабо видимі сліди. Як правило, вони невеликі за розмірами, слабо контрастні щодо несучої поверхні, важко виявляються без спеціальної техніки. На строкатих поверхнях типу лісового ґрунту навіть значні за розмірами кров'яні сліди можуть бути слабо видимими. Для їх виявлення потрібна спеціальна техніка або як мінімум джерело спрямованого світла для обстеження поверхонь, а також збільшувальні лупи та інші подібні інструменти. Пошук таких слідів доцільно проводити не хаотично чи суцільним переглядом поверхонь, а цілеспрямовано в тих місцях, де ймовірність їх виявлення є вищою. До таких місць відносяться поверхні біля трупа, місця на маршруті відходу злочинця з місця здійснення злочину, місця, у яких труп міг перебувати під час транспортування, місця виявлення знарядь травми, одягу жертви або злочинця тощо. За порівняно невеликої площі місця події можна провести суцільне обстеження на предмет виявлення слабо видимих слідів. До слабо видимих належать сліди сперми, волосся, сліди слини на гладких, невбираючих поверхнях тощо.

Для виявлення слабо видимих слідів, крім звичайних освітлювальних і збільшувальних приладів, доцільно застосовувати сучасну техніку, таку як монохромні, лазерні та ультрафіолетові освітлювачі. За допомогою такої техніки легко виявляти сліди невеликих розмірів.

Такі сліди, як і добре видимі, треба постаратися сфотографувати й зняти на відеоплівку, що можливо за використання зазначених джерел світла. За неможливості якісно зафіксувати сліди цієї групи необхідно якомога повніше описати їх у протоколі зі вказівкою місця розташування, форми, розмірів, взаєморозташування з іншими слідами та трупом, позначити їх на схемі [10, с. 66].

Багато зі слідів біологічного походження не видимі неозброєним оком. До них слід віднести сліди на шорсткуватих вбираючих поверхнях, утворені не контрастними до слідо-несучої поверхні речовинами, наприклад сліди слини на папері. До них же можна віднести мікросліди на різних поверхнях і деякі інші. Виявлення таких слідів також неможливе без використання спеціальної техніки. Однак і такої техніки може бути недостатньо для виявлення зовсім малих слідів, наприклад клітин. Не можуть бути виявлені таким способом невидимі сліди, які не дають світіння. Тому в разі виявлення предметів, на яких приблизно можуть бути невидимі сліди, їх необхідно вилучати цілком для дослідження в лабораторії,

наприклад недокурки сигарет, на яких може бути виявлено слину людини, яка їх курила. Вирішувати, які з предметів обстановки місця події можуть нести на собі невидимі сліди біологічного походження, треба спільними зусиллями слідчого та судового медика.

Варто зазначити, що за певних умов велике значення для вирішення проблем слідства можуть мати так звані негативні обставини. Щодо роботи зі слідами біологічного походження на місці виявлення трупа (місця події) під негативними обставинами варто розуміти відсутність слідів у тих ситуаціях, коли вони повинні там бути. Наприклад, уже згадувалося, що відсутність крові або її невелика кількість у місці виявлення трупа зі значними ушкодженнями свідчить про те, що кровотеча з ушкоджень відбувалася не в місці виявлення трупа, а в іншому, отже, місце виявлення трупа не є місцем злочину в повному змісті цього слова. Виконуючи свої обов'язки з огляду місця події, судовий медик не повинен порушувати низку правил, які спрямовані на збереження незмінного вигляду трупа та слідів біологічного походження. Зокрема, судовий медик на місці події не має права вчиняти такі дії:

- 1) проводити дослідження, що порушують цілісність органів і тканин трупа (розрізати, від'єднувати тощо);
- 2) користуватися зондами для вивчення ранових каналів;
- 3) вносити які-небудь речовини на поверхню або в порожнини та ушкодження трупа;
- 4) виконувати інші дії, що змінюють труп та ушкодження, наявні на ньому;
- 5) впливати на сліди біологічного походження таким чином, щоб це могло привести до їх втрати.

За результатами даних зовнішнього огляду трупа на місці його виявлення та результатів процесу виявлення й фіксації слідів біологічного походження судовий медик у усній формі може дати відповіді слідчому на такі запитання:

1. Яка можлива причина смерті?
2. Яка приблизно давнина настання смерті?
3. Чи не змінювалося положення трупа після настання смерті?
4. Чи є на трупі ушкодження та приблизно яким знаряддям вони заподіяні?
5. Чи є місце виявлення трупа місцем, де були заподіяні ушкодження загиблій людини?
6. Які сліди-накладення є на трупі та приблизно чим вони утворені?

За необхідності й залежно від умов конкретного випадку судовий медик може відповісти також на інші запитання слідчого, якщо вони не вимагають складних додаткових досліджень.

Однак слідчому й оперативним працівникам варто пам'ятати, що відповіді на запитання, які їх цікавлять, даються судовим медиком на підставі лише зовнішнього огляду трупа на місці його виявлення та носять попередній, можливий характер. Використовувати цю інформацію для планування роботи з розкриття й розслідування злочину необхідно з обережністю, тому що за більш повного дослідження трупа в морзі й у лабораторіях можуть бути отримані дані, які певним чином відрізняються від попередніх.

Необхідно відмітити, що відзначаються випадки, коли зовнішній огляд трупа на місці його виявлення й попередні висновки судового медика беруться за основу для подальшої роботи з розкриття й розслідування злочину, а судово-медичне дослідження трупа в морзі не проводиться. Виправданий такий підхід тим, що причини смерті та інших обставин є нібито зрозумілими з проведеного огляду, тому подальших досліджень не потрібно. Такі дії – пряме порушення закону.

Проводячи огляд місця події й трупа, коли вид смерті на перший погляд є цілком визначеним, варто пам'ятати, що під очевидну картину самогубства або нещасного випадку може бути замасковано злочин – убивство. Тому в роботі навіть за найбільш очевидних випадків потрібно уважно вивчати й виявляти ознаки, перевіряти їх вірогідність, аналізувати на предмет маскуванню одного виду смерті під інший [12, с. 226–227].

У практиці роботи можуть зустрітися випадки, коли огляд місця події проводиться без наявності трупа. Наприклад, людину було виявлено вмираючою, її відправили до лікувальної установи, проте вона під час транспортування або в лікувальній установі померла. У таких випадках основну увагу варто приділити пошуку, фіксації й вилученню слідів біологічного походження. Ця робота проводиться за принципами, викладеними вище. Однак перш, ніж її почати, необхідно чітко позначити місце, де було виявлено людину, та планувати роботу з урахуванням розташування цього місця.

Іншим варіантом огляду місця події без трупа з приводу вбивства є випадки, коли труп після здійснення злочину в одному місці вивезено для поховання до іншого. Під час огляду приміщення або місцевості, де зроблено вбивство, насамперед постає завдання визначення конкретного місця дії злочинця. Зробити це можна шляхом виявлення слабо видимих і невидимих слідів біологічного походження, які злочинець не помітив, тому не зумів знищити. Як правило, такі сліди можна виявити лише в різних щілинах, виїмках, у вигляді патьоків у схроні, а також на шорсткуватих вбираючих поверхнях, які зберігають на собі сліди, не видимі за звичайного освітлення. Робота на такому місці події вимагає гарної професійної підготовки, тому до огляду краще залучати судового медика, який спеціалізується на роботі зі слідами біологічного походження.

Висновки. Огляд трупа є основним, а часто єдиним джерелом доказів про злочин та особу, яка його вчинила. Саме під час огляду місця події, зокрема огляду тіла особи, можуть бути визначені можливі напрями розслідування. Тому, щоб не втратити важливі речові докази, огляд повинен проводитися з дотриманням вимог процесуального законодавства, рекомендацій криміналістичної тактики та з урахуванням специфіки, яка притаманна цим злочинам. Огляд місця події в цілому та вроздріб повинен проводитися особисто слідчим, інші учасники цієї слідчої дії лише допомагають йому. Порядок огляду трупа на місці його виявлення як слідча дія регламентується насамперед статтею 238 Кримінального процесуального кодексу України.

Список використаних джерел:

1. Білецький Є.М. Судова медицина та судова психіатрія : [навч. посібник] / Є.М. Білецький, Г.А. Білецька. – Х. : Одісей, 2008. – 200 с.
2. Григус І.М. Судова медицина та психіатрія : [курс лекцій для студ. вищ. навч. закл.] / І.М. Григус. – Рівне, 2010. – 200 с.
3. Про судову медицину : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Кримінальний кодекс України 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Ляш А.О. Судова медицина : [навч. посібник] / [А.О. Ляш, О.В. Соколова, Б.Д. Халмуратов] ; за наук. ред. А.О. Ляша. – К. : Університет «Україна», 2007. – 276 с.
7. Найда А.І. Судова медицина / А.І. Найда. – Л. : Євросвіт, 2000. – 156 с.
8. Судова медицина : [курс лекцій] / О.В. Соколова, Ю.І. Азаров, Б.В. Михайличенко. – 2-е вид., стереотип. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 244 с.
9. Судова медицина : [підручник] / за ред. І.О. Концевич, Б.В. Михайличенка. – К. : МП «Леся», 1997.
10. Фиксация результатов осмотра места происшествия : [справочное пособие для следователей]. – К. : РИО МВД УССР, 1981. – 97 с.
11. Хохлов В.В. Судебная медицина: руководство. – Изд. 2-е перераб. и доп. – Смоленск, 2003. – 699 с.
12. Хохлов В.В. Учебник-практикум по судебной медицине / В.В. Хохлов, А.Б. Андрейкин. – Смоленск, 2003. – 316 с.

